

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

انتشارات
۸۲۳

نظریه متن در تمدن اسلامی؛ ادای سهم مسلمانان

دکتر سید حسین سیدی
استاد دانشگاه فردوسی مشهد

سرشناسه: سیدی، سیدحسین، ۱۳۴۱ -
 عنوان و نام پدیدآور: نظریه متن در تمدن اسلامی؛ ادای سهم مسلمانان / سیدحسین سیدی؛ ویراستار علمی ابوالحسن امین مقدسی؛ ویراستار ادبی هانیه اسدیورفعال مشهد.
 مشخصات نشر: مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، انتشارات، ۱۴۰۱.
 مشخصات ظاهری: ۱۹۲ ص.
 فروست: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد؛ ۸۲۳.
 شابک: ISBN: 978-964-386-515-3
 وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا.
 یادداشت: کتاینامه. نمایه.
 موضوع: قرآن -- تأویل
 موضوع: تأویل
 شناسه افزوده: بافت (زبان‌شناسی)
 شناسه افزوده: امین مقدسی، ابوالحسن، ۱۳۳۷ - ویراستار
 شناسه افزوده: دانشگاه فردوسی مشهد، انتشارات.
 رده‌بندی کنگره: BP۹۱/۲
 رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۱۷۱
 شماره کتابشناسی ملی: ۸۷۰۸۷۹۶

Qur'an -- Hermeneutics
 Hermeneutics-- Religious aspects -- Islam
 Context (Linguistics)

نظریه متن در تمدن اسلامی؛ ادای سهم مسلمانان

پدیدآورنده: دکتر سید حسین سیدی
 ویراستار علمی: دکتر ابوالحسن امین مقدسی
 ویراستار ادبی: هانیه اسدیور فعال مشهد
 مشخصات: وزیری ۱۰۰ نسخه، چاپ اول، بهار ۱۴۰۱
 چاپ و صحافی: چاپخانه دقت
 بها: ۹۹۰/۰۰۰ ریال
 حق چاپ برای انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد محفوظ است.

مراکز پخش:

فروشگاه و نمایشگاه کتاب پردیس: مشهد، میدان آزادی، دانشگاه فردوسی مشهد، جنب سلف یاس
 تلفن: ۳۸۸۰۲۶۶۶ - ۳۸۸۳۳۷۲۷ (۰۵۱)
 مؤسسه کتابیران: تهران، میدان انقلاب، خیابان کارگر جنوبی، بین روانمهر و وحید نظری، بن‌بست
 گشتاسب، پلاک ۸ تلفن: ۶۶۴۸۴۷۱۵ (۰۲۱)
 مؤسسه دانشیران: تهران، خیابان انقلاب، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت) نبش خیابان نظری، شماره ۱۴۲
 تلفکس: ۶۶۴۰۰۲۲۰ - ۶۶۴۰۰۱۴۴ (۰۲۱)

<http://press.um.ac.ir>

Email: press@um.ac.ir

فهرست مطالب

۷	مقدمه.....
۹	کلیات پژوهش.....
۱۵	فصل ۱. مفهوم‌شناسی.....
۱۵	چیستی متن.....
۱۷	ویژگی زبان گفتار.....
۱۹	نحو جمله و نحو متن.....
۲۴	مؤلفه‌های متن.....
۲۶	بافت.....
۳۰	انسجام متن.....
۳۱	مؤلفه‌های متن‌بودگی.....
۳۳	نظریه دریافت.....
۳۵	افق انتظار.....
۳۶	خوانش متن.....
۳۸	تأویل.....
۴۱	فصل ۲. نظریه متن در تمدن اسلامی.....
۴۱	درآمد.....
۴۲	مراد از نظریه.....
۴۵	تأثیر گفتمان فلسفی.....
۴۶	چیستی متن در زبان عربی.....
۴۹	تنوع در اصطلاح.....
۵۰	بیان.....
۵۱	متن و نوشتار.....
۵۱	اصولیان و متن.....
۵۳	بیان.....

۵۴	جاحظ و بیان
۵۵	خوانش متن در گفتمان اصولی
۵۷	خوانش متن
۶۱	اصولیان و مطالعات زبانی
۶۶	منطوق النص
۶۸	لفظ و معنا در گفتمان اصولی
۷۰	مطالعات متن‌شناسی بلاغت‌دانان
۷۰	ادبیت متن
۷۳	عامل سرشت زبانی
۷۴	دو گانهٔ لفظ و معنا
۷۹	مجاز، معیار ادبیت
۸۱	جاحظ و متن
۸۱	جاحظ و کلام
۸۲	جاحظ و بیان
۸۴	ویژگی‌های متن
۸۵	جاحظ و قصدیت
۸۷	جرجانی و متن
۸۸	جرجانی و معنا
۹۱	دریافت در سنت بلاغت اسلامی
۹۳	متن و سطوح دریافت
۹۴	مسئلهٔ دریافت و سبک‌شناسی
۹۵	دریافت و مسئلهٔ نوشتار
۹۷	تمکین
۱۰۱	تأویل متن در بلاغت اسلامی
۱۰۶	جرجانی و تأویل
۱۰۶	مبانی کلامی مجاز
۱۰۹	تأویل و دریافت از دیدگاه جرجانی
۱۱۱	بافت و متن در اندیشه
۱۱۱	بلاغت‌دانان و نحویان
۱۱۴	سیبویه و قصد
۱۱۸	محاکات و تحیل
۱۲۱	مبانی متن از نظر حازم

۱۲۲	تناسب.....
۱۲۲	گونه‌های تناسب از نظر حازم.....
۱۲۴	انسجام متن از نظر حازم.....
۱۲۸	ویژگی‌های آستانه و پایانه متن.....
۱۲۹	حازم و معنا.....
۱۳۱	گونه‌های انسجام.....
۱۳۲	پایان‌بندی و انسجام متن.....
۱۳۲	حازم و بافت متن.....
۱۳۳	حازم و ادبیت متن.....
۱۳۴	ابهام و ادبیت متن.....
۱۳۷	فصل ۳. قرآن و متن‌شناسی
۱۳۷	درآمد.....
۱۳۸	رویکردها در متن‌پژوهی قرآن.....
۱۴۱	مطالعه زبان‌شناختی متن قرآن.....
۱۴۳	معیارهای متن در سنت ادبی مسلمانان.....
۱۴۴	انسجام متن قرآن.....
۱۵۵	کارکرد انسجام متن در قرآن.....
۱۵۶	معیارهای متن از نظر بلاغت دانان مسلمان.....
۱۵۹	منابع.....
۱۷۹	نمایه.....

press.um.ac.ir

مقدمه

این پژوهش محصول دوران فرصت مطالعاتی در آمریکاست؛ فرصتی برای نگاهی از بیرون به سنت مطالعات زبانی و دستاورد آنان در این حوزه. مطالعات زبانی مسلمانان همراه و همگام بوده است با نزول قرآن. از بررسی‌های واژه‌شناختی دستوری فقه و لغت معناشناختی تا مطالعات متن‌شناختی، همگی گواهِ بر دغدغه‌مندی آنان به یک متن بوده است؛ یعنی متن قرآن. مطالعات متن‌شناختی قرآن از زمانی آغاز شد که قرآن‌پژوهان مسلمان در پی دفاع از متن و ساختار زبانی قرآن برآمدند. آنان یا خود به ظرافت و پیچیدگی متن قرآن عنایت داشته‌اند و موجب شگفتی آنان می‌شده است و یا از جانب مخالفان پرسش‌هایی درباب پرباشانی متن قرآن در می‌افکنده‌اند که نتیجه آن تأملات و پاسخ به آن پرسش‌ها، شکل‌گیری مطالعات متن‌شناختی در تمدن اسلامی بوده است. ره‌آورد این مطالعات، تبیین اعجاز متنی قرآن بوده است. از همان آغاز شکل‌گیری مطالعات متن‌شناختی میان مسلمانان، دو گروه به متن قرآن پرداختند: زبان‌شناسان و متکلمان با خاستگاه دینی به دفاع از قرآن می‌پرداختند و غالب زبان‌شناسان و متن‌شناسان از متکلمان معتزلی، اشعری و امامی بودند. بنابراین تفکیک میان این دو گروه و تعیین مرزی برای تفاوت رویکرد آن‌ها دشوار است. گروه‌های خردتری در این میان وجود داشته‌اند که به متن قرآن و بررسی مؤلفه‌های متنی آن توجه داشته‌اند. این‌ها را می‌توان در گروه‌هایی چون بلاغت‌دانان، ادیبان، ناقدان، اصولیان و نحویان یافت. اما فصل مشترک تمام این گروه‌ها در بررسی متن، قرآن بوده است. بدین معنا که هر یک از این‌ها به قصد دفاع از متن قرآن، در برابر پرسش‌های گزنده درباب ویژگی‌های متن قرآن، به مطالعات متنی روی آوردند. به‌طور کلی، رویکرد اندیشمندان مسلمان به متن قرآن و تحلیل و تبیین مؤلفه‌های متنی و اعجازی آن را می‌توان به رویکردهای زیر تقسیم کرد: ۱- رویکرد نقدی، ۲- رویکرد بلاغی، ۳- رویکرد تفسیری، ۴- رویکرد زبان‌شناختی، ۵- رویکرد اعجاز متنی. این رویکردها همگی در پی آن بودند تا نشان دهند متن قرآن از انسجام متنی شگرفی برخوردار است و همین مسئله موجب شد تا به تبیین مؤلفه‌های متن به‌طور عام و مؤلفه‌های متن قرآن به‌طور خاص پردازند. اثر حاضر با توجه به این تقسیم‌بندی دارای فصل‌های زیر است:

در فصل نخست به مفهوم‌شناسی پرداخته شده است؛ مباحثی چون چیستی متن. ضرورت این فصل بدان جهت است که درآمدی باشد بر آشنایی با متن و ویژگی‌های آن و دیدگاه‌های جدیدی که امروز در جهان بر آن تأکید می‌رود. تبیین مبانی نظری متن‌شناسی و طرح دیدگاه‌های جدید در این حوزه به خواننده کمک شایانی خواهد کرد تا در مقام داوری میان دیدگاه‌های گذشتگان با مبانی متن‌شناختی دوران جدید

داوری علمی داشته باشد. در فصل دوم به نظریه متن در تمدن اسلامی پرداخته شده است. بازه زمانی این پژوهش، دوران باشکوه تمدن اسلامی است که از طریق آشنایی با دانش‌های جدید یونانی در حوزه فلسفه و ادبیات آغاز شده است. از مباحث این فصل، بررسی تأثیر گفتمان فلسفی در شکل‌گیری نظریه متن در جهان اسلام است. تأثیرپذیری ادیبان و بلاغت‌دانان از نظریه‌های فلسفی از جمله جاحظ، قدامه بن جعفر، ابوهلال عسکری، جرجانی و حازم القرطاجنی گواه تأثیر این گفتمان است. از دیگر مباحث این فصل، دوگانه حقیقت و مجاز، قصدیت، تأویل، دریافت، دریافت در سنت بلاغت اسلامی، تناسب و انسجام می‌باشد. در فصل سوم و فصل پایانی به مسئله قرآن و متن‌شناسی پرداخته شده است و با توجه به ادعای طرح‌شده در فصل‌های پیشین که مطالعات متن‌شناختی در جهان اسلام اساساً بر مطالعه متن قرآن مبتنی بوده است، ثابت شده که قرآن نخستین دغدغه زبان‌شناسان و بلاغت‌دانان و ادیبان و متن‌شناسان بوده است. در این فصل به مهم‌ترین مسئله در حوزه متن‌شناسی قرآن، یعنی انسجام متن، پرداخته شده و به دیدگاه قرآن‌پژوهان معاصر، چه در جهان اسلام و چه در مغرب‌زمین، اشاره شده است.

در پایان بر خود لازم می‌دانم تا از داوران محترم این اثر که نکاتی را رهنمون شدند، سپاسگزاری کنم. همچنین از مدیریت انتشارات، جناب آقای دکتر صابری و کارشناس محترم، جناب آقای قندهاری، سپاسگزارم. توفیق همگان را از خدای بزرگ خواهانم.

دکتر سیدحسین سیدی

عضو هیئت علمی دانشگاه فردوسی مشهد

زمستان ۱۴۰۰

کلیات پژوهش

بیان مسئله

اگر هم چون هرمنوتیکست‌ها، متن را تنها به متن نوشتاری محدود نکنیم و شامل هر گونه اثر هنری بدانیم، اهمیت متن را بایسته‌تر درمی‌یابیم. قلمرو متن از نظر آنان، هر اثر هنری است که برای مخاطب حامل پیامی بوده و ناگزیر تفسیرپذیر است. در این دیدگاه، گویی هر آنچه که در حوزه هنر قرار گیرد، متن محسوب می‌شود و نیازمند تفسیر است. از طرفی طرفداران هرمنوتیک، متن را تنها به متن نوشتاری محدود نمی‌کنند و از نظر آنان متن شفاهی نیز در حوزه متن قرار می‌گیرد. بدین ترتیب هر آنچه که در زبان نمود یابد، چه به صورت گفتار و چه نوشتار، متن می‌باشد و بنابراین نیازمند تفسیر است. بررسی مسئله متن، چستی و مؤلفه‌های متن، تفسیر متن و معنای متن از مسائل مهم در حوزه ارتباط می‌باشد. آنچه در این پژوهش مدنظر است، گونه نوشتاری متن است. به عبارت دیگر، مراد از متن همان text است که ناظر بر بررسی چستی متن، معنای متن و فهم متن می‌باشد.

متن از این منظر، پیوستگی ذاتی با زبان دارد. از این رو، در زبان‌شناسی به مسئله متن و چستی آن اهمیت ویژه‌ای می‌دهند. اصطلاح زبان‌شناسی متن^۱ ناظر بر آن است که از حوزه بررسی‌های زبان‌شناخت توصیفی، آوایی، ترکیبی و حتی جمله نیز باید فراتر رفت و به متن به‌مثابه کلیتی فراتر از جمله نگریست. به واسطه ظهور دانش زبان‌شناسی متن میان دو گونه بررسی، یعنی نحو جمله و نحو متن، تمایز افکنده شد. یعنی در زبان‌شناسی جدید از حدود و مرزهای جمله فراتر رفته و به ساخت بزرگ‌تری از آن یعنی متن توجه شده است. بنابراین انتقال از مرحله زبان‌شناسی جمله به زبان‌شناسی متن، یعنی انتقال در روش، ابزار، کاربری و اهداف. به عبارت دیگر در زبان‌شناسی متن، هدف تبیین این مسئله است که چه ابزاری، جمله‌ها را به هم پیوند می‌دهد و از آن یک واحد معنایی به هم پیوسته و منسجم می‌سازد؟ پس این مرحله انتقالی، یعنی انتقال نحو جمله به نحو متن، تنها انتقال و تغییر ناچیز در سطح اسم یا موضوع آن نبوده است، بلکه انتقال و تغییر در نگرش به متن بوده است. در زبان‌شناسی متن، به توصیف و چستی متن، تحلیل متن، مسئله دریافت در متن و مسئله قصد در متن پرداخته می‌شود.

در دوران جدید از ۱۹۵۲ مسئله تحلیل گفتمان^۲ به‌عنوان روشی برای تحلیل گفتمان چه در حالت گفتاری^۳ و چه نوشتاری^۴ مطرح شد و در بین زبان‌شناسان معاصر، سه تن نقش عمده‌ای در تحول

1. textual Linguistics
2. Discourse Analysis

3. speech
4. writing

پژوهش‌های متنی داشته‌اند؛ آن سه تن عبارت‌اند از فردیناند دی‌سوسور^۱، رومان یاکوبسون^۲ و امیل بنفیس^۳.

مسئله زبان و متن از مسائل مهم در حوزه‌های مختلف اندیشه بشری بوده و هست، ولی از قرن نوزدهم، زبان از مباحث جدی فلاسفه در مغرب‌زمین بوده است و همچنان از دغدغه‌های مهم آنان می‌باشد. اهمیت مسئله زبان را می‌توان در شاخه فلسفه تحلیلی یافت که اساس تحلیل فلسفی خود را بر مبنای تحلیل زبان قرار داده است. بدین‌روی، مسئله متن و تحلیل متن و فهم آن از مسائل مهم حوزه‌های فلسفه و ادبیات و اساساً علوم انسانی گردیده است. با توجه به اهمیت و جایگاه زبان و به تبع آن متن، پژوهش حاضر در پی تحلیل این فرضیه است که:

تمدن اسلامی، تمدن متن‌محور است و ناگزیر اندیشمندان مسلمان برای تحلیل متن، دارای نظریه‌ای بوده و سازوکاری برای تحلیل متن اندیشیده‌اند و در پی تحلیل مؤلفه‌های متن و ساختار آن برآمده‌اند. این فرضیه یا فرضیه‌ها را می‌توان به شکل پرسش‌های زیر نیز مطرح کرد:

پرسش‌ها:

- آیا در تمدن اسلامی نظریه تحلیل متن شکل گرفته است؟

- مؤلفه‌های متن در اندیشه اندیشمندان مسلمان کدام است؟

پژوهش حاضر در چنین فضایی و با چنین فرض و پرسش بر آن است تا به تحلیل دیدگاه اندیشمندان مسلمان در حوزه نظریه متن پردازد. طبیعی است که در این حوزه ادیبان پس از فقیهان، متکلمان و مفسران مسلمان بیش از هر گروه دیگر به مسئله متن پرداخته‌اند. این چهار طبقه در تمدن اسلامی پیش از هر گروه فکری دیگر به این مسئله اندیشیده‌اند، چون مسئله محوری آنان فهم متن مقدس آنان بوده است. اگر بگوییم که متن قرآن، نخستین و مهم‌ترین عامل شکل‌گیری نظریه متن در میان مسلمانان بوده است، سخنی به‌گراف نگفته‌ایم؛ چون قرآن بیش از هر چیز، از نظر آنان یک متن بوده است و دارای نشانه‌های زبانی. بنابراین، تحلیل مؤلفه‌های این متن به تدریج موجب شکل‌گیری دیدگاه‌هایی در باب متن و چیستی آن شده است. البته نمی‌توان به قطع اظهار کرد که اندیشمندان مسلمان در تحلیل متن قرآن، دارای نظریه بوده‌اند؛ ولی در این پژوهش تلاش می‌شود تا با بررسی دیدگاه‌های پراکنده ادیبان مسلمان که معمولاً رویکرد کلامی، فقهی و فلسفی داشته‌اند، به نظریه‌ای دست یابیم.

پیشینه پژوهش

طبیعی است که به واسطه اهمیت متن در تمدن اسلامی و جایگاه آن نزد اندیشمندان مسلمان، پژوهشگران به این مسئله عنایت داشته و پیرامون آن مطالبی نوشته باشند. آنچه در پی می‌آید، تلاش پژوهشگران این حوزه

1. Ferdinand De Saussure
2. Roman Jakobson

3. Emil Benevity

است که نشان از اهمیت و جایگاه متن در تمدن اسلامی دارد. پژوهش حاضر با تکیه بر آثار آنان و ارج نهادن به تلاش پویندگان تحلیل متن، به دیدگاه قابل دفاع خود می‌پردازد. اما آنچه وجه مشترک این پژوهش‌ها در زبان عربی و به‌ندرت در زبان فارسی قابل‌ردیابی است، این که نویسندگان محترم یا به یک اندیشمند عنایت داشته‌اند و یا در حد یک مقاله به دیدگاه ادیبی در این حوزه پرداخته‌اند. ویژگی دوم این آثار آن است که پژوهشگران این حوزه گویی قائل به نظریه‌ای در حوزه متن نبوده‌اند و در نتیجه این آثار، نگاه فراگیر به دیدگاه اندیشمندان مسلمان در این حوزه نداشته‌اند.

از آثار قابل طرح در این حوزه می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

- تشریح‌النص (۲۰۰۶) از عبدالله محمد الغدّامی است که با توجه به زیرعنوان اثر مقاربات تشریفة لنصوص شرعیة معاصره می‌توان پی برد که نویسنده در پی تحلیل نظریه متن در جهان اسلام نیست.
- دینامیة النصّ الروایی (۱۹۹۳) از احمد الیوری که نویسنده به داستان و تحلیل متن آن پرداخته است و در مقدمه آن اظهار می‌دارد که این پژوهش جزئی و مقدماتی در باب روایت کشور مغرب است.
- قراءة مقدّمة تارییة، از عبدالرحیم الکردی (۲۰۰۸) که رویکرد تاریخی به خوانش متن از قرن دوم تا پنجم هجری دارد. نویسنده تنها به سه خوانش زبان‌شناختی، تأویل‌گر و نوگرا به متن را مطرح کرده است.
- لسانیات‌النص، مدخل الی انسجام الخطاب (۱۹۹۱) از محمد خطابی است که به بررسی مباحث بلاغی در آثار کلاسیک بلاغت عربی پرداخته و آن‌ها را با زبان‌شناسی متن تطبیق داده است. در بخشی از کتاب نویسنده تلاش کرده است تا دو دانش تفسیر و علوم قرآن را به مثابه مبانی تحلیل گفتمان از نظر مفسران و قرآن‌پژوهان در متن قرآن، مطرح کند که در جای خود ارزشمند است. این اثر در مقام سنجش با دیگر آثار جایگاه ویژه‌ای دارد.
- نسیج‌النص (۱۹۹۳) از الازهر الزناد که به مسئله مسائل زبان‌شناختی متن و مسئله مکان و زمان و انسجام متن پرداخته است که اساساً رویکرد نویسنده ناظر بر دانش زبان‌شناسی متن است، نه شرح و تحلیل دیدگاه اندیشمندان مسلمان.
- قراءة‌النص و جمالیات التلقى بین المذاهب الغریبه الحدیثه و تراثا النقدي (۱۹۹۶) از محمد عباس عبدالواحد که نویسنده به مسئله زیبایی‌شناسی دریافت از دیدگاه مکاتب غربی و مقایسه آن با نقد ادبی عرب پرداخته است.
- الخطاب و خصائص اللغة العربیة (۲۰۱۰) از احمد المتوکل که نویسنده به بررسی ویژگی‌های گفتمان پرداخته است و در فصل سوم اشاره‌ای به ابزار انسجام متن از دیدگاه نحویان و بلاغت‌دانان دارد و اساساً این اثر به کارکرد و ساخت و سبک در تحلیل گفتمان گرایش دارد، نه نظریه متن.

- الاسلوبية و تحليل الخطاب (۲۰۰۲) از منذر عیاشی که نویسنده به رابطه سبک‌شناسی و تحلیل گفتمان توجه دارد و تمرکز نویسنده بیشتر به تحلیل گفتمان تکیه است تا تحلیل نظریه متن.
- اشکالیات القراءة وآلیات التأویل (۲۰۰۵) از نصر حامد ابوزید؛ این اثر چنان که نویسنده در مقدمه آن آورده است، یک اندیشه محوری دارد و آن چالش‌های خوانش متن به‌طور عام و به‌طور خاص به خوانش متن در فرهنگ اسلامی است. نویسنده به چهار مسئله زبان، نقد، بلاغت و دانش در دین پرداخته است. این اثر در نوع بسیار ارزشمند است، ولی ابوزید به تحلیل جامع نظریه متن در فرهنگ اسلامی نرسیده است.
- اصول المعاییر النصیة فی التراث النقدي و البلاغی عندالعرب (۲۰۱۲) که رساله دکتری عبدالخالق فرحان شاهین در دانشگاه کوفه است. نویسنده به مسئله متن و نگاه غربیان و بلاغت‌دانان و نحویان عرب به حوزه متن پرداخته است و تکیه او بیشتر بر بیان ویژگی‌های متن از دیدگاه ناقدان و بلاغت‌دانان عرب است. از مطالب این اثر که گاه پریشان به نظر می‌آید و تداخل موضوعی دارد، می‌توان به مسئله قصد، نظریه دریافت و بینامتنیت اشاره کرد که ارتباط وثیقی با موضوع پژوهش ندارد.
- النص: من القراءة الى التنظير (۲۰۰۰) از محمد مفتاح. این اثر و دیگر آثار مفتاح در حوزه متن بیشتر چنان که خود در مقدمه بیان کرده است، در پی پاسخ به این پرسش‌هاست: توسعه و بسط متن چگونه است؟ دریافت متن چگونه رخ می‌دهد؟ متن چگونه تحقق می‌یابد؟ اما نویسنده در این اثر هیچ‌نگاهی به مسئله متن در تمدن اسلامی ندارد.
- دینامیه النص (تنظیر و انجاز)، (بی‌تا) از محمد مفتاح که نویسنده به مسئله انسجام متن در شعر می‌پردازد و تنها در فصل ششم این اثر به انسجام در متن قرآن اشاره می‌کند. در این اثر نیز توجهی به مسئله نظریه متن در تمدن اسلامی نشده است.
- نقدالنص (۲۰۰۵) از علی حرب که نویسنده به نقد دیدگاه کسانی چون حس حنفی، محمد ارکون، محمدعابدالجابری، صادق جلال‌العظم و صادق‌الیهوم در حوزه خوانش متن دین پرداخته است.
- استراتیجیة التأویل الدلالی عندالمعتزلة (۲۰۱۲) از هبثم سرحان و چنان که از عنوان اثر پیداست، نویسنده در پی واکاوی نظریه تأویل در تمدن اسلامی به‌ویژه دیدگاه معتزله است که این اثر در موضوع خود بسیار ارزشمند است، چون مسئله تأویل یکی از مباحث مهم متن‌شناسی است.
- النص القرآنی، امام اشکالیة البنیة والقراءة (۱۹۹۷) از طیب تیزی، نویسنده با تکیه بر مسئله متن و واقعیت و رابطه دوسویه آن دو با هم، به خوانش متن قرآن با دیدگاه ویژه خود پرداخته است که اشاره‌ای به شکل‌گیری نظریه متن در تمدن اسلامی ندارد.

- تکوینیة نظریة الفهم والتأویل فی السنن الرمزیة العربیة الاسلامیة (بی تا) از ابو یعرب المرزوقی که نویسنده به مطالب گوناگون از جمله تفسیر و روش های فهم متن در تمدن عربی اسلامی و نظریه معرفت تربیتی پرداخته است. در این اثر هم به نظریه متن در تمدن اسلامی اشاره نشده است.

آنچه ذکر شده است، اشاره به مهم ترین آثار در این حوزه بوده است. پیداست که دیگر آثار و مقالات که در این پژوهش به آنها استناد می شود، به دلیل پرهیز از تطویل در پیشینه این پژوهش نیامده است، ولی در لابه لای بحث به آنها پرداخته شده و مورد استفاده نویسنده قرار گرفته است.

press.um.ac.ir